

**KSZTAŁCENIE
MŁODZIEŻY W SANDOMIERZU
W LATACH 1815–1914**

PIOTR SŁAWIŃSKI
KSZTAŁCENIE MŁODZIEŻY
W SANDOMIERZU
W LATACH 1815–1914

KRAKÓW 2013

© Copyright by Piotr Sławiński
Kraków 2013

ISBN: 978-83-62196-79-1

Recenzent: dr hab. Stefan Możdżeń
Korekta: Renata Dajnowska
Skład: Joanna Bizior

Projekt okładki: Piotr Jurkiewicz

Fotografie na okładce:

I strona: 14. Sandomierz. Szkoła Marjińska. Худож[ник]. Фотоот[крытка].

К. Фишеръ, Москва (Artysta. Poczтівka. K. Fiszer, Moskwa. Ok. 1910 r.)

Ze zbiorów Krzysztofa Kota

IV strona: Fot. Mateusz Dajnowski

Wydawnictwo Libron
Filip Lohner
ul. Ujejskiego 8/1
30-102 Kraków
tel. 12 628 05 12
e-mail: office@libron.pl
www.libron.pl

SPIS TREŚCI

WSTĘP 7

ROZDZIAŁ I

POLITYKA OŚWIATOWA WŁADZ WOBEC SZKOLNICTWA ŚREDNIEGO 15

Polityka władz państwowych do 1863 r. 15

Polityka władz państwowych w latach 1864-1914 25

ROZDZIAŁ II

ORGANIZACJA I UTRZYMANIE SZKÓŁ ŚREDNICH 35

Męskie szkolnictwo 35

Żeńskie szkolnictwo do 1866 r. 41

Żeńskie szkolnictwo w latach 1866-1914 50

ROZDZIAŁ III

PROCES DYDAKTYCZNY 59

Programy nauczania 59

Organizacja zajęć i kontrola wyników nauczania 74

Podręczniki 82

ROZDZIAŁ IV

LOKALE SZKÓŁ ŚREDNICH I ICH WYPOSAŻENIE 83

Lokal męskich szkół średnich 83

Lokale żeńskich szkół średnich 95

Wyposażenie szkół 101

ROZDZIAŁ V

NAUCZYCIELE 113

Liczba nauczycieli 113

Wyznanie i stan rodzinny 118

Pochodzenie i wykształcenie 120

Przebieg kariery zawodowej 125

Zwierzchnicy sandomierskich szkół 128

Status materialny i społeczny 136

Katecheci 141

Rola w środowisku 146

ROZDZIAŁ VI

UCZNIOWIE 161

Liczba, wyznaczenie, narodowość, pochodzenie i wiek 161

Warunki bytowe 169

Życie towarzyskie oraz zaangażowanie społeczne i polityczne 181

Absolwenci 190

ZAKOŃCZENIE 195

BIBLIOGRAFIA 199

SKRÓTY 207

ANEKSY 209

INDEKS OSOBOWY 271

INDEKS MIEJSCOWOŚCI 281

SPIS TABEL 285

SUMMARY 287

PE3IOME 293

WSTĘP

Przedmiotem niniejszego opracowania dotyczącego kształcenia młodzieży w Sandomierzu są szkoły funkcjonujące w mieście pod zaborem rosyjskim, w których uczono na poziomie wyższym niż elementarny. Wówczas w Sandomierzu działały tylko niepełne szkoły średnie. Jedyna matura, będąca zwieńczeniem nauki w szkole średniej, miała miejsce w Sandomierzu w 1914 r. W poszczególnych placówkach oświatowych, zwłaszcza żeńskich, poziom nauczania był różny. Interesującą nas żeńską szkołę średnią, ze względu na poziom nauczania od 1896 r., oficjalnie określano jako wyższą szkołę elementarną. Poza zainteresowaniem autora było seminarium duchowne założone w 1820 r. i kształcenie zawodowe. Seminarium duchowne doczekało się monograficznego opracowania autorstwa ks. Stanisława Kotkowskiego¹, a zagadnienia związane z edukacją zawodową są omówione w pracy Piotra Sławińskiego dotyczącej szkoły rzemieślniczo-niedzielnej².

W Sandomierzu już od XVII w. funkcjonowało szkolnictwo średnie. Najstarszą szkołą tego typu było kolegium jezuickie, w którym naukę pobierali chłopcy. Na potrzeby klasztoru i szkoły w 1605 r. rozpoczęto budowę nowego gmachu. W oficjalnych dokumentach, do wprowadzenia reformy po upadku powstania styczniowego, męska szkoła średnia była określana w liczbie mnogiej, jako Szkoły Wydziałowe (1810-1833), Szkoły Obwodowe (1833-1842), Szkoły Powiatowe (Pedagogiczne z V klasą zawodową /1862-1867/ (1842-1867)³. Od 1819 r. były to pla-

¹ S. Kotkowski, *Seminarium Duchowne w Sandomierzu w latach 1820-1926*, opracowała i przygotowała do druku H.I. Szumił, Sandomierz 2010.

² P. Sławiński, *Szkoła rzemieślniczo-niedzielną w Sandomierzu w latach 1839-1906*, Sandomierz 2008.

³ W dobie Komisji Edukacji Narodowej szkoły wydziałowe posiadały sześć jednorocznych klas z wyjątkiem piątej dwuletniej. W Sandomierzu była urządzona sześcioklasowa szkoła podwydziałowa, która miała swoją siedzibę w gmachu pojezuickiego kolegium. Posiadała ona trzy klasy dwuletnie z prorektorem, 3 nauczycielami, kaznodzieją i 1 metrem (nauczyciel języków). Zakres nauk w szkołach podwydziałowych był taki sam, jak w szkole wydziałowej. Tylko I i II klasa miały osobnych profesorów, którzy uczyli wszystkich przedmiotów. J. Dobrzański, *Szkoły lubelskie na tle austriackiej polityki szkolnej w Zachodniej Galicji 1795-1809*, Lublin 1949, s. 6-7.

cówki z 4 klasami. Następnie w 1867 r. uruchomiono Męskie 4-klasowe /Mieszane w latach 1867-1870/ Klasyczne Progimnazjum (1867-1908), od 1908 r. zaczęto je przekształcać najpierw 6-klasowe progimnazjum, a od 1912 r. pełne ośmioklasowe gimnazjum.

Natomiast od 1613 r. benedyktynki prowadziły szkołę dla dziewcząt. W 1806 r. wyodrębniono z tej instytucji szkołę średnią, którą rok później podzielono na dwie klasy. W interesującym nas okresie szkoła benedyktynek miała różne nazwy: Instytut Zgromadzenia Zakonnego Reguły Św. Benedykta (1833/1835), Instytut Zakonny Żeński w stopniu szkoły wyższej płci żeńskiej w Mieście Sandomierzu Obwodzie i Guberni Sandomierskiej (1836/1837), Pensja Wyższa Płci Żeńskiej przez Zgromadzenie PP. Benedyktynek utrzymywana (1846), Instytut Prywatny Wyższy Żeński utrzymywany przez PP. Benedyktyнки w Sandomierzu (1847/1848) oraz Wyższa Żeńska Państwowa Szkoła w Sandomierzu po odsunięciu zakonnic od pracy z młodzieżą (1864/1865).

W latach 1824-1845 w Sandomierzu istniały prywatne szkoły. Były to trzy pensje: Innocencji Darowskiej, a następnie Justyny Haberkant (1824-1826-1827), Salomei Rybickiej (Rybackiej) (1829-1830) oraz Franciszki Twardzickiej (1837-1845).

Po upadku powstania styczniowego szkolnictwo żeńskie zostało zrusyfikowane i funkcjonowało Żeńskie Trzyklasowe /Mieszane w latach 1867-1870/ Klasyczne Progimnazjum (1866-1996), a następnie Żeńska Maryjska Miejska Czteroklasowa Szkoła (od 1896). Po ewakuacji rządowych instytucji z terenu Królestwa Polskiego w 1915 r. sandomierskie szkoły funkcjonowały w głębi Rosji: Męskie Gimnazjum w Kursku, a Szkoła Maryjska w Nowoczerkasku.

Wszystkie szkoły posiadające ciągłość funkcjonowania od XVII w. w omawianym okresie były instytucjami rządowymi z wyjątkiem jednej placówki. Szkoła benedyktynek przeznaczona dla dziewcząt, jako instytucja prywatna była utrzymywana przez klasztor. Składała się z dwóch szkół: elementarnej i średniej. W związku z tym wiele zagadnień nie może być omówionych osobno w rozbiciu na poszczególne placówki.⁴

Poznanie dziejów szkół w Sandomierzu pozwala przyrzeć się wielu aspektom życia tego ośrodka miejskiego i daje możliwość oceny znaczenia omawianych instytucji w życiu kulturalnym regionu oraz określa pozycję i rolę nauczyciela w życiu lokalnych społeczności. Zakres chronologiczny niniejszego opracowania zamyka się latami 1815-1914. Dolna granica jest związana z utworzeniem Królestwa Polskiego i oficjalnym przyłączeniem Sandomierza do zaboru rosyjskiego. Górną granicę wyznacza wybuch I wojny światowej. W związku z prowadzonymi działaniami wojennymi w nadgranicznym Sandomierzu zaprzestały funkcjonować szkoły, zgodnie

⁴ Por. P. Sławiński, *Szkolnictwo elementarne Sandomierza w latach 1815-1914*, Sandomierz 2012.

z rosyjskim prawodawstwem⁵. Zostały one ewakuowane wiosną 1915 r. w głąb Rosji i funkcjonowały tam prawdopodobnie do 1917 r. Nie jest to jednak objęte zakresem tematycznym niniejszego opracowania.

Przyjmując takie ramy chronologiczne w pracy chciano prześledzić ewolucję szkolnictwa średniego w Sandomierzu pod zaborem rosyjskim. Podczas tak długiego okresu czasu widać przemiany, jakie miały miejsce w oświacie na poziomie średnim. Edukacja budziła żywe zainteresowanie wśród poszczególnych warstw społecznych. Cenzus wykształcenia, zwłaszcza po powstaniu styczniowym, stał się podstawą awansu społecznego i niwelował różnice stanowe oraz klasowe. Z tego względu kształceniem dzieci oprócz mieszczan zaczęli się interesować również włościanie. W opracowaniu przedstawiono czynniki mające wpływ na stan szkolnictwa średniego w mieście, zwłaszcza decyzje polityczne i stosunek do nich miejscowego społeczeństwa.

Dzieje szkolnictwa średniego w Królestwie Polskim to temat posiadający dość dużą literaturę przedmiotu. Jednak problematyka szkolnictwa średniego w Sandomierzu nie doczekała się kompleksowego opracowania. Dotychczas ukazały się dwie monografie: jedna autorstwa Anny Szylar dotycząca szkoły benedyktynek⁶ i druga – Adama Massalskiego, omawiająca męskie szkolnictwo średnie w latach 1773-1914⁷. Pozostałe opracowania mają charakter przyczynkarski, jednak posiadają cenne informacje na temat oświaty na poziomie średnim w Sandomierzu. Dla przykładu należy podać prace: ks. Jana Gajkowskiego dotyczące benedyktynek sandomierskich⁸, Sławomira Mazurka o żeńskim szkolnictwie średnim⁹ oraz Piotra Sławińskiego dotyczące Szkoły Maryjskiej¹⁰, prywatnych pensji¹¹, czy społeczności prawosławnej w mieście¹².

Temat sandomierskiego szkolnictwa poruszany był w stosunkowo wąskim zakresie, zwłaszcza przez księży podejmujących problematykę szkolną w powiązaniu

⁵ W. Wójcik, *Sandomierz podczas wojny 1914-1918 w świetle dziennika ks. Jana Gajkowskiego*, „Studia Sandomierskie” 1983-1984, t. 4, s. 205-211, 213-222.

⁶ A. Szylar, *Działalność oświatowa benedyktynek sandomierskich w latach 1616-1865*, Lublin 2002.

⁷ A. Massalski, *Collegium Gostomianum. Szkoła średnia w Sandomierzu w latach 1773-1914*, t. 2, Sandomierz 2002.

⁸ J. Gajkowski, *Benedyktynki sandomierskie*, Sandomierz 1917.

⁹ S. Mazurek, *Zarys dziejów Zespołu Szkół Ekonomicznych w Sandomierzu. Tradycje i dzień dzisiejszy*, [w:] *Zarys dziejów Zespołu Szkół Ekonomicznych w Sandomierzu. Tradycje i dzień dzisiejszy*, pod red. S. Mazurka, Sandomierz 1994.

¹⁰ P. Sławiński, *Absolwentki i grono pedagogiczne Szkoły Maryjskiej z 1907 roku*, „Zeszyty Sandomierskie. Biuletyn Towarzystwa Naukowego Sandomierskiego” (dalej ZS) 2002, nr 16, s. 55-57.

¹¹ P. Sławiński, *O prywatnych żeńskich szkołach średnich funkcjonujących w Sandomierzu w I połowie XIX w.*, ZS 2007, nr 24, s. 27-29.

¹² P. Sławiński, *Rosjanie w szkołach Sandomierza (1866-1915)*, [w:] *Ważna obecność. Przedstawiciele państw i narodów europejskich wśród mieszkańców Międzyrzecza Bugu i Pilicy w XVII-XIX wieku. Materiały sesji naukowej, Radom, 30 listopada 2006 r.*, pod red. Artura Góraka i Krzysztofa Latawca, Radzyń Podlaski – Radom 2006, s. 253-276; tenże, *Społeczność rosyjska w Sandomierzu na początku XX wieku. W 90. rocznicę bieżeństwa*, ZS 2005, nr 20/21, s. 40-46.

z funkcjonowaniem sandomierskiej diecezji. Dla przykładu można podać artykuły: ks. Piotra Włoczyka o szkołach i szpitalach w diecezji sandomierskiej w okresie rządów bpa Adama P. Burzyńskiego¹³ i ks. Walentego Wójcika o katechumenkach w szkole benedyktynek¹⁴.

Informacje o szkołach sandomierskich znajdują się ponadto w ogólnych opracowaniach dotyczących poszczególnych zagadnień oświatowych np. Karola Poznńskiego¹⁵, Małgorzaty Czapskiej¹⁶. Cenne dane o oficerach straży granicznej i prawosławnych księżach, zatrudnionych jako nauczyciele w sandomierskich szkołach średnich zostały opublikowane przez Krzysztofa Latawca¹⁷ i Piotra Sławińskiego¹⁸.

Niniejsza praca powstała w oparciu o zasoby archiwalne znajdujące się obecnie w Polsce. Podczas ostatniej wojny, po upadku powstania warszawskiego, prawie całkowicie zniszczeniu uległo Archiwum Oświecenia Publicznego posiadające dokumenty kuratora Warszawskiego Okręgu Naukowego (dalej WON). Konsekwencją tego jest brak archiwaliów szkolnych szczebla ministerialnego. Nie dziwi zatem brak kompletnych materiałów źródłowych dotyczących męskiego progimnazjum i gimnazjum w Sandomierzu, które to szkoły znajdowały się pod bezpośrednim zarządkiem kuratora WON od 1872 r.

Pozostałe szkoły sandomierskie od 1864 r. do końca omawianego okresu podlegały naczelnikowi Radomskiej Dyrekcji Szkolnej (dalej RDS), a on z kolei kuratorowi WON. W związku z tym najwięcej dokumentów zachowało się w Archiwum Państwowym w Radomiu. One też stanowiły podstawę do badań, a przede wszystkim zespół Radomskiej Dyrekcji Szkolnej. W nim znajdują się generalia posiadające dokumenty odnoszące się do spraw ogólnych na terenie guberni radomskiej oraz specjalia poszczególnych szkół funkcjonujących w Sandomierzu. Sygnatury w tym zespole posiadają różną zawartość. Jedne mają tylko po kilka luźnych dokumentów, inne natomiast po kilka voluminów poszytów, z których najgrubsze liczą po kilkadziesiąt centymetrów. Ponadto zbadane zostały akta dotyczące nauczycieli. Interesujące informacje znaleziono również w zespole Radomskiego Rządu Gubernialnego. Cennym uzupełnieniem pozyskanych informacji z archiwum radomskiego były materiały rękopiśmienne znajdujące się w Archiwum Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Sandomierzu oraz Archiwum Diecezjalnym w Sandomierzu, a dotyczące przede

¹³ P. Włoczyk, *Szkoły i szpitale w diecezji sandomierskiej w okresie rządów bpa Adama P. Burzyńskiego (1820-1830)*, „Nasza Przeszłość” 1996, t. 85, s. 207-266.

¹⁴ W. Wójcik, *Przygotowanie kandydatek do chrztu przez benedyktyнки sandomierskie w latach 1821-1825*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1957, t. 4, z. 4, s. 117-130.

¹⁵ K. Poznński, *Reforma szkolna w Królestwie Polskim w 1862 r.*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968.

¹⁶ M. Czapska, *Prywatne szkoły średnie w Królestwie Polskim w latach 1831-1862*, Kielce 2002.

¹⁷ K. Latawiec, *Sandomierska Brygada Straży Granicznej 1889-1914*, Sandomierz 2010.

¹⁸ P. Sławiński, *Prawosławie w Sandomierzu i okolicy*, Warszawa 2008.

wszystkim szkół żeńskich utrzymywanych przez benedyktynki i nauczania religii w sandomierskich placówkach oświatowych.

W Archiwum Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Sandomierzu znajdują się akta dotyczące sandomierskiego klasztoru benedyktynek. Najważniejszy jest zespół archiwalny PP. Benedyktynek Sandomierskich (1615-1903). Jest on opracowany i posiada opisowe sygnatury. W nim jest wiele informacji odnoszących się do szkół, które były utrzymywane przez sandomierski konwent. Ponadto przechowywane są tam *Popisy Szkoły Powiatowej* za lata 1842/43-1844/5.

Archiwum Diecezjalne w Sandomierzu przechowuje materiały rękopiśmienne dotyczące parafii kolegiackiej, później katedralnej, benedyktynek oraz akta personalne księży, w tym prefektów. Stanowiły one podstawę materiału źródłowego w odniesieniu do księży związanych z sandomierskimi szkołami.

Archiwum Państwowe w Sandomierzu ma kilka zespołów, w których znajdują się informacje dotyczące zagadnień sandomierskich placówek oświatowych. Najważniejszy zespół – Akta Miasta Sandomierza – posiada jednostki archiwalne z informacjami o przekształceniach sandomierskich szkół w placówki wyżej zorganizowane. Wnoszącymi wiele informacji o nauczycielach były akta stanu cywilnego sandomierskich parafii rzymskokatolickich: katedralnej i św. Pawła oraz prawosławnej św. Archaniola Michała. Wykorzystano również: *Zbiór map i planów* – lokalizacja cerkwi szkolnej oraz *Szczątki zespołu powiatu sandomierskiego*. Ponadto uzyskano dane z Archiwum Kurii Metropolii Prawosławnej w Warszawie dotyczące księży prawosławnych.

Uzupełnieniem materiałów archiwalnych były źródła drukowane. Mają one charakter ogólnokrajowy np. *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Oświecenia*, „Cirkular po Warszawskomu Uczebnomu Okrugu”, „Pamiętna Książka Warszawskiego Uczebnego Okruga”, „Pamiętna Książka Warszawskiego Uczebnego Okruga”, „Pamiętna Książka Radomskiej Gubernii”, „Spisok Służaszczych w Warszawskomu Uczebnom Okrugu” oraz drukowane regulaminy. Szczególnie pomocne w pisaniu pracy okazało się opracowanie i wydawnictwo źródłowe K. Poznańskiego, które przedstawia niedostępne w archiwach polskich dokumenty¹⁹.

Dzięki dotychczasowym badaniom znamy problematykę szkolnictwa średniego w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim. Przed II wojną światową powstały opracowania: Tadeusza Manteuffela²⁰ o centralnych władzach oświatowych, Władysława Korotyńskiego²¹ dotyczące polityki oświatowej władz w zaborze rosyjskim oraz Jana

¹⁹ *Walka caratu ze szkołą polską w Królestwie Polskim w latach 1831-1870. Materiały źródłowe*, Wybór, wstęp i opracowanie Karol Poznański, Warszawa 1993, s. 5.

²⁰ T. Manteuffel, *Centralne władze oświatowe na terenie b. Królestwa Kongresowego /1808-1915/*, Warszawa 1929.

²¹ W. Korotyński, *Losy szkolnictwa w Królestwie Polskim*, Warszawa 1906.

Kucharzewskiego²² dokładnie omawiające zagadnienia szkolnictwa w okresie międzypowstaniowym. Problematyką oświatową zajmowali się również współcześni historycy: Karol Poznański²³ – oświatą w Królestwie Polskim do 1866 r., Edmund Staszyński²⁴ – polityką oświatową caratu po powstaniu styczniowym, Józef Miąso²⁵ – szkolnictwem zawodowym w Królestwie Polskim, a Ryszard Wroczyński²⁶ – sprawami oświatowymi w czasie zaborów. Ponadto są ogólne opracowania dotyczące historii wychowania autorstwa Stanisława Kota²⁷ i Stefana Możdżenia²⁸ oraz praca zbiorowa pod redakcją Łukasza Kurdybacy²⁹.

Przy opracowywaniu niniejszego tematu bardzo pomocne okazały się również prace dotyczące problematyki regionalnej: Jana Dobrzańskiego³⁰ – o szkolnictwie lubelskim, Witolda Jemielity³¹ – o szkolnictwie guberni łomżyńskiej, Adama Massalskiego.

Wykorzystano również publikowane opracowania, odnoszące się do wybranych kwestii np.: inteligencji w XIX i XX w. – Ryszardy Czepulis-Rastenis i Jerzego Jedlickiego; księży i obsady stanowisk katechetów w szkołach sandomierskich – Adama Massalskiego i Jana Wiśniewskiego, prawosławnych – Antoniego Mironowicza³² i Piotra Sławińskiego³³.

Dla poznania warunków funkcjonowania szkolnictwa nieocenione są wspomnienia osób, które miały wpływ na oświatę: Jana Kantego Krzyżanowskiego³⁴, Władimira Smorodinowa³⁵ i Jana Wołyńskiego³⁶. Dzięki nim można poznać zakulisowe działania władz carskich prowadzących politykę rusyfikacyjną. Przydat-

²² J. Kucharzewski, *Epoka paskiewiczowska. Losy oświaty*, Warszawa–Kraków 1914.

²³ K. Poznański, *Oświata i szkolnictwo w Królestwie Polskim 1831-1862. Lata zmagania i nadziei. Przebudowa systemu szkolnictwa i wychowania w Królestwie Polskim w latach 1831-1839*, t. 1, Warszawa 2001; tenże *Reforma szkolna...*

²⁴ E. Staszyński, *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim (od powstania styczniowego do I wojny światowej)*, Warszawa 1968.

²⁵ J. Miąso, *Szkolnictwo zawodowe w Królestwie Polskim w latach 1815-1915*, Wrocław 1966.

²⁶ R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej 1795-1945*, Warszawa 1996.

²⁷ S. Kot, *Historia wychowania*, t. 2, wyd. 3, Warszawa 1996.

²⁸ S. I. Możdżeń, *Historia wychowania*, t. 2, Sandomierz 2006.

²⁹ *Historia wychowania*, pod red. Ł. Kurdybacy, t. 2, Warszawa 1968.

³⁰ J. Dobrzański, *Szkoły lubelskie na tle austriackiej polityki szkolnej w Zachodniej Galicji 1795-1809*, Lublin 1949.

³¹ W. Jemielity, *Szkolnictwo w guberni łomżyńskiej*, Warszawa 1994.

³² A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006.

³³ P. Sławiński, *Cmentarz prawosławny w Sandomierzu*, Sandomierz 1998; tenże *Prawosławie w Sandomierzu i okolicy*, Warszawa 2008.

³⁴ *Szkolnictwo Królestwa Polskiego w okresie paskiewiczowskim w świetle Kroniki Jana Kantego Krzyżanowskiego*, Wstęp i opracowanie Stefan I. Możdżeń, Częstochowa 2004.

³⁵ Smorodinow W. [Błędnie podane imię autora Wasilij zamiast Władimir], *Moja służba w Warszawskim Okręgu Naukowym i zdarzenia ze szkolnego życia. Wspomnienia pedagoga*, Opracowanie W. Caban, Wstęp i przypisy W. Caban i B. Drozdowska, Kielce 2003.

³⁶ J. Wołyński, *Wspomnienia z czasów szkolnictwa rosyjskiego w b. Królestwie Polskim 1868-1915*, Warszawa 1936.

ne okazały się również relacje uczniów szkół sandomierskich publikowane w *Pamiętniku Koła Sandomierzan*, a także relacje Wandy Pawlakowej i Adama Bienia dające ciekawe naświetlenie opisywanych wydarzeń. Informacji niezbędnych do zaprezentowania ogólnego tła miasta w omawianym okresie dostarczyły ogólne opracowania dotyczące Sandomierza m.in.: *Dzieje Sandomierza*, monografia miasta autorstwa ks. Melchiora Bulińskiego³⁷, *Przewodnik po Sandomierzu* ks. Józefa Rokosznego³⁸. Wydana niedawno czterotomowa monografia miasta pt. *Dzieje Sandomierza* pod red. Henryka Samsonowicza³⁹.

Wiele uwag i wniosków sformułowanych przez wymienionych autorów znalazło odbicie w niniejszej publikacji.

Praca liczy sześć rozdziałów dotyczących kolejno: polityki oświatowej władz, organizacji i utrzymania szkół w mieście, procesu dydaktycznego, lokali szkół i ich wyposażenia, nauczycieli oraz uczniów. Rozdziały te mają układ rzeczowo-chronologiczny. Zastosowanie takiego układu podyktowane było koniecznością uniknięcia powtórzeń. Ten sposób prezentacji zgromadzonego materiału wydaje się najlepszy, jednak wymusza porównywanie np. finansów w przeciągu stu lat omawianego okresu, gdy realna wartość przeliczeniowa waluty ulegała zmniejszeniu.

Gdyby przyjęto układ chronologiczny dla całej pracy i w obrębie każdego rozdziału omawiano sprawy organizacyjne szkół, proces dydaktyczny, wyposażenie szkół, obsadę personalną nauczycieli i pobierających naukę uczniów z konieczności musiałoby dojść do licznych powtórzeń, które nie ułatwiłyby przejrzystego przedstawienia poruszanych zagadnień. Warto pamiętać, że wiele spraw np. warunki lokalowe szkół i środki na ich utrzymanie w zasadzie nie ulegały dużym zmianom, zwłaszcza w I poł. XIX w.

W bibliografii nie uwzględniono wydawnictw zamieszczonych w tabelach, to jest publikacji sandomierskich nauczycieli i podręczników szkolnych.

Uzupełnieniem tekstu niniejszego opracowania są zamieszczone na jego końcu aneksy. Zestawiono w nich w formie tabelarycznej, zebrane dane odnoszące się do nauczycieli jak również uczniów poszczególnych szkół oraz wykorzystywanych w szkołach podręczników.

Charakter źródeł, które zostały wykorzystane do opracowania poruszanego tematu narzucił konieczność posłużenia się tradycyjną metodą opisową, która dominuje w pracy. Tam, gdzie jest to możliwe wykorzystano metodę porównawczą. W pracy zawarto również metody statystyczne. Mogły być one wykorzystane dzięki posiadaniu wielu danych liczbowych odnoszących się zwłaszcza do uczniów. Materiał ten okazał się jednorodny i w znacznej części prawie kompletny, umożliwiając wyciągnięcie wniosków. Z początków funkcjonowania szkoły benedyktynek posiadamy dwoja-

³⁷ M. Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, Warszawa 1879.

³⁸ J. Rokoszný, *Przewodnik po Sandomierzu*, wyd. 2, Sandomierz 1920.

³⁹ *Dzieje Sandomierza*, pod red. Henryka Samsonowicza, t. 1-4, Warszawa 1993-1994.

kiego rodzaju dane statystyczne w odniesieniu do liczby uczniów. Pierwsze są zawarte w księdze uczennic, gdzie zapisywano czas rozpoczęcia i zakończenia nauki w placówce. Wyliczenia na podstawie tych wpisów, które były dokonywane niesystematycznie, znacznie odbiegają od innych danych, zawartych w sprawozdaniach oficjalnie wysyłanych do władz oświatowych. W związku z tym zostały pominięte.

W pracy występują daty w zapisie pojedynczym oraz podwójnym. W zależności od kontekstu, gdy jest mowa o wydarzeniach ściśle państwowych, zwłaszcza w II poł. XIX w. i później oraz gdy jest mowa o wydarzeniach związanych z osobami wyznania prawosławnego to podany pojedynczy zapis daty dziennej dotyczy kalendarza juliańskiego, w pozostałych przypadkach kalendarza gregoriańskiego.

Publikacja ta stanowi część dysertacji doktorskiej⁴⁰ napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Wiesława Cabana. Pragnę w tym miejscu serdecznie podziękować Promotorowi za pomoc i opiekę przy jej pisaniu. Słowa podziękowań kieruję również do recenzentów rozprawy: prof. dr. hab. Franciszka Nowińskiego i prof. dr. hab. Adama Massalskiego oraz recenzenta tej książki dr. hab. Stefana I. Możdżenia. Dzięki ich uwagom część mojej pracy doktorskiej ukazała się w obecnej formie. Wdzięczny jestem również wszystkim pracownikom archiwów i bibliotek, którzy przez swoją pomoc i przychyłność przyczynili się do powstania tej publikacji.

⁴⁰ P. Sławiński, *Szkolnictwo elementarne i średnie w Sandomierzu w latach 1815-1914*, Kielce 2002, mps w Archiwum Uniwersytetu Jana Kochanowskiego.